

dr hab. Dorota Rojszczak-Robińska, prof. UAM
Zakład Historii Języka Polskiego
Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej UAM
ul. Fredry 10
61-701 Poznań
e-mail: dorroj@amu.edu.pl

Poznań, 06 września 2023 r.

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Tytuł: *Od komentarza sensu literalnego Biblii do historii biblijnej. „Historia scholastica” Piotra Comestora a „Biblia Curtata”*

Autor dysertacji: mgr Agnieszka Fabiańska

Promotor: dr hab. Jacek Soszyński, prof. PAN

Rozprawa napisana w Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

1. Opinia ogólna

Pani mgr Agnieszka Fabiańska jest kierownikiem Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie i jedynym badaczem w Polsce zajmującym się twórczością Piotra Comestora, niezwykle popularnego teologa, pisarza i nauczyciela wieków średnich. Autorka podjęła wysiłek odnalezienia i opisanie wszystkich odpisów skrótu *Historii szkolnej*, zachowanych na terenach Europy środkowej. Ta niezwykle żmudna, gruntowna kwerenda już jest warta docenienia. Tymczasem stała się dopiero podstawą dalszych badań i odkrycia tzw. *Biblia Curtata*, osobnego dzieła, dotychczas uważanego za niepełną wersję *Historii szkolnej*. Temu dziełu poświęcono rozprawę. Analiza oparta została na pogłębionych badaniach nad historią komentowania Pisma Świętego w tzw. starożytności chrześcijańskiej i wiekach średnich. W analizach widać znakomity warsztat nie tylko filologiczny, źródłoznawczy i bibliologiczny, ale także historyczny i teologiczny. Autorka dobrze rozpoznała interdyscyplinarną literaturę przedmiotu, swobodnie posługuje się publikacjami w różnych językach. To sprawia, że pomimo pewnych usterek redakcyjnych i językowych, praca pani Agnieszki Fabiańskiej zasługuje na najwyższą ocenę.

2. Struktura pracy

Recenzowana rozprawa liczy 317 stron znormalizowanego maszynopisu i składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, podsumowania i trzech aneksów.

Rozdział I, zatytułowany *Średniowieczna biblistyka*, składa się z trzech podrozdziałów. Pierwszy to skrótowo przedstawione dzieje formowania się kanonu *Biblij*. Drugi omawia rozwój średniowiecznej hermeneutyki biblijnej, w tym typy komentarzy, cztery sensy biblijne i właściwe im formy egzegetyczne. Wiedza ta ma ogromne znaczenie dla dalszych badań i docenić należy umiejętność zsyntetyzowania przebogatej literatury przedmiotu. Trzeci podrozdział poświęcono historii egzegezy od czasów patrystycznych po czasy Comestora, tj. wiek XII.

Rozdział II zatytułowany jest *Piotr Comestor i Historia scholastica*. Oprócz przypomnienia stanu badań nad życiem i twórczością autora, wskazano także kwestie wciąż słabo zbadane. Autorka dysertacji zwraca uwagę na brak edycji krytycznej, a także na niedostatecznie zbadaną recepcję HS w polskojęzycznej literaturze średniowiecznej. Dalej Autorka omawia życie i losy Piotra Comestora, skupiając się na tych zdarzeniach, które miały szczególny wpływ na powstanie *Historii szkolnej*. Dobrą decyzją jest pominięcie przedstawienie paryskiego okresu życia Comestora. Następnie przedstawiono spuściznę Mandukatora. Niewątpliwą zaletą tej części jest zweryfikowanie informacji na temat autorstwa niektórych dzieł. Nie do końca jasna jest dla mnie kolejność omawiania poszczególnych tekstów – może warto je uporządkować chronologicznie lub wg gatunków, choć to niewątpliwie niełatwe zadanie. Podrozdział poświęcony samej *Historii szkolnej* ma jasny układ: omawiane kolejno są przyczyny i cel postania dzieła oraz proces jego powstawania i uzupełniania. Dokładnie opisano też jego zawartość, co pomaga w późniejszych porównaniach treści z *Biblia Curtata*. Autorka wskazuje też (za innymi badaczami) źródła, z których mógł korzystać Comestor. Tak samo za literaturą referuje bardzo skrótowo tradycję rękopiśmienną i recepcję HS w Europie. Wspomina też o pierwszych tłumaczeniach. Każde z tych zagadnień mogłoby stać się tematem osobnej rozprawy.

Te dwa rozdziały są w pewien sposób wciąż rozdziałami wstępnymi. Główną część rozprawy stanowi bowiem rozdział III, zatytułowany *Biblia curtata – podstawa źródłowa* (s. 91-200). Rozdział ten omawia przede wszystkim podstawę źródłową rozprawy. Autorka odnalazła i zidentyfikowała 41 odpisów, opisała je (nierzadko przygotowując lub uzupełniając informacje katalogowe) i pogrupowała. Wskazała też kopie dziś zaginione. Ten precyzyjny opis, a także analiza miejsc pochodzenia rękopisów, pozwoliły na hipotezy dotycząc miejsca i czasu powstania epitomy. W drugiej części Autorka charakteryzuje *Biblia curtata*. Do porównań i analiz Autorka dysertacji wybrała dziewięć najstarszych odpisów. Omawia po kolei

jego treść, wskazuje na stosowane podczas skracania zabiegi pisarskie. Osadza także to dzieło na tle innych historii biblijnych – ta część to także hipotezy na temat przynależności gatunkowej analizowanego tekstu. Wyjaśnia też przyczyny zmiany przyjętego tytułu z *Historia Veteris et Novi Testamenti* na *Biblia curtata*.

Pracy towarzyszą trzy aneksy. Pierwszy to kalendarium wydarzeń *Historii szkolnej*, niezbędne do rzetelnych porównań treści dzieła Comestora i skrótu. Drugi aneks uzupełnia rozdział III 2.4, jest to analiza relacji treści *Biblia curtata* do HS. Treści tych dwóch części częściowo nakładają się na siebie. W wersji książkowej rozprawy warto przemyśleć inny układ. Trzeci aneks to podobizny pierwszych stron analizowanych dziewięciu rękopisów – te także można włączyć w szczegółowy opis tych dzieł, tj. rozdział III 2.2.

3. Ocena merytoryczna pracy

Niewątpliwą wartością dysertacji jest zestawienie listy rękopisów z odpisami skrótu *Historii szkolnej*, także tych zaginionych. To iście benedyktyńska praca. Docenić należy zasługi Autorki nie tylko dla zebrania, ale i opisania i uzupełnienia opisów katalogowych. Zweryfikowanie informacji o zachowanych odpisach (w tym tych błędnie identyfikowanych jako HS) sprawia, że do recenzowanej rozprawy, w jej wersji drukowanej, będzie musiał sięgnąć każdy zajmujący się recepcją Comestora w Europie środkowej. Ograniczenie analiz porównawczych do najstarszych kopii uważam za dobrą decyzję. Dokładne zestawienie treści zakończono wnioskami nad temat relacji i zależności poszczególnych rękopisów od siebie. Tu – do dokładniejszych badań, które Autorka sugeruje – można użyć narzędzi krytyki tekstu i przedstawić zależności w formie mapy relacji.

Autorka słusznie rozpoznała dalsze kierunki badań – uwzględnienie także innych dzieł Mandukatora czy komentarzy jego uczniów. To niezwykle ważne tło, na którym należałoby oglądać i badać recepcję HS.

Rozprawa zasadniczo poświęcona jest utworowi zatytułowanemu *Biblia curtata* (znane też jako *Historia Veteris et Novi Testamenti*). Zidentyfikowanie tego dzieła jako osobnego tworu stanowi o nowatorstwie pracy, tak samo jak zidentyfikowanie jego przemian gatunkowych. Całkowicie zgadzam się z konstatacją Autorki, że zmiana gatunku związana jest ze zmianą grupy odbiorców. W mediewistyce europejskiej coraz częściej mówi się o zjawisku „przecelowienia” (brak jest dobrego polskiego odpowiednika ang. terminu „repurposing”). Autorka dobrze rozpoznała i opisała to zjawisko. Wniosek o tym, że tekst komentarza stał się tekstem użytkowym, jest trafny. Agnieszka Fabiańska po pogłębionych analizach porównawczych wprost wskazuje nowy gatunek: historia biblijna w wersji chrześcijańskiej.

Jednocześnie interpretuje też samą *Historię szkolną* pod względem gatunkowym. Widać dużą ostrożność i świadomość badaczki (m.in. w poczynionych zastrzeżeniach, że nie znamy dokładnego kształtu autorskiej wersji HS). Zastanawia wniosek o tym, że *Biblia curtata* kierowana była „do niewyrobionej literacko i niezaawansowanej teologicznie publiczności” (s. 203). Może warto rozpatrzeć też tezę o tym, że kierowana była do tych, którzy do takiej publiczności mieli głosić? Na stronach 148-175 znajdziemy porównanie zawartości *Historii szkolnej* i *Biblia curtata*. Autorka dla uporządkowania treści posługuje się m.in. tytułami poszczególnych części. Zabrakło chociaż krótkiej informacji na temat formy obecności tytułów w analizowanych rękopisach (margines, rubrum, inicjał?) i w ogóle funkcjonowania tytułów w tekstach średniowiecznych (ich możliwego pochodzenia z glos, wciąganych do przepisywanego tekstu). Utrwalenie się tytułów w podobnej formie też może być argumentem za powstaniem nowego tworu gatunkowego.

Zastanawiają proporcje pracy – dużo miejsca poświęcono opisowi średniowiecznej bibliistyki. Docenić należy umiejętność syntetyzowania, niemniej temat jest rozpoznany. Więcej miejsca i namysłu poświęciłabym kwestiom gatunkowym i dokładniejszemu opisaniu zabiegów pisarskich stosowanych przez autora epitomy, jako że to stanowi o nowatorstwie pracy. Genologia to osobna gałąź badań nad tekstami dawnymi z pogranicza literaturoznawstwa i językoznawstwa (zob. np. publikacje Marii Wojtak). Kwestia pominięcia jako techniki kompilowania też została już opisana w odniesieniu do staropolskich apokryfów. Sama kompilacja jako gatunek ceniony w średniowieczu również ma przebogatą literaturę przedmiotu. Te wątki należałoby rozwinąć. W przywoływanych przykładach (np. s. 187) widać np. uzupełnianie nazw pokrewieństwa („Aaron frater eius”). To także typowe dla np. twórców apokryfów, podobnie jak zauważone w rozdziale III.2.5h „pomijanie wątków nieistotnych z punktu widzenia chrześcijan”. W odniesieniu do staropolskich apokryfów zauważono też pomijanie odwołań do autorytetów (zob. np. artykuł Romana Mazurkiewicza o użyciu kazań Pelbarta z Temesvaru w *Żywocie Pana Jezusa Krysta*). Wyodrębniona jako osobny rozdział historia Zuzanny to niezwykle płodnego literacko i kulturowo temat. Jego wyróżnienie także można tłumaczyć zmianą celu i odbiorcy tekstu. Uzupełnienie analiz o pokazanie podobnych technik w tworzeniu innych tekstów przeznaczonych dla prostrzego odbiorcy (kazań nieerudycyjnych i narracji biblijno-apokryficznych) wsparłoby tezę o zmianie odbiorcy, jego wykształceniu i zainteresowaniach. Niedosyt pozostawia opisanie zabiegów stosowanych dla utrzymania spójności tekstu i technik parafrazowania (w ogóle należałoby wprowadzić termin „parafraza”). Ta część analiz (rozdział III.2.3 „Ekscerpcja jako technika pisarska” i

podrozdziałik III.2.5e „Zabiegi pisarskie zastosowane przez autora epitomy”), jest twórcza, niezwykle ciekawa, ale zdecydowania najskromniej opisana.

4. Uwagi krytyczne

Poniższe uwagi krytyczne w żaden sposób nie wpływają na wysoką ocenę wartości rozprawy. Proszę potraktować je raczej jak wskazówki wydawnicze.

- 4.1 Cel pracy nie został sformułowany wprost, nie jest też wyrażony precyzyjnie. Dopiero na s. 57 wskazano, że celem pracy jest analiza ekscerptu, sama praca znacznie poza to wykracza.
- 4.2 Do niektórych bardzo interesujących stwierdzeń brakuje materiału dowodowego lub wskazania literatury przedmiotu – w tym przede wszystkim do stwierdzenia, że HS „kształtowała język biblijny w Polsce średniowiecznej” (s. 65). Konieczne byłyby tu dalsze analizy, wskazujące na specyfikę języka HS i przejęcie jego cech przez inne polskie (choć chyba nie polskojęzyczne – tu zbyt mało mamy zachowanych świadectw korzystania z Comestora) teksty teologiczne.
- 4.3 Wśród wydań *Glossy* Autorka jako ostatnią wskazuje edycję z lat 80. XX wieku. Od 2009 r. działa strona Gloss-e (<https://gloss-e.irht.cnrs.fr/>), będąca połączeniem ośmiu korpusów i pozwalająca przeszukiwać różne wydania glos (w tym wskazanego inkunabułu z 1480 r.).
- 4.4 Nie sposób zgodzić się z traktowaniem *Kazań gnieźnieńskich* jako apokryfu (s. 62).
- 4.5 Dziś rozpoznane są też zapożyczenia z *Historii szkolnej* w innych staropolskich apokryfach (*Sprawie chędogiej i Żywocie Pana Jezusa Krysta* Baltazara Opeca) – zob. przywołana przez Autorkę strona *Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu* (s. 89-90).
- 4.6 Na s. 79 czytamy: „W trzeciej księdze znajdziemy opis ostatnich lat rządów Dawida, następnie Samuela, dzieje obu podzielonych królestw aż do upadku drugiego z nich Judzkiego i niewoli babilońskiej”. Chodzi chyba o Salomona, nie Samuela?
- 4.7 Miejsce rozdziałów III.2.7 i III.2.8 służące rozpoznaniu historii biblijnej jako gatunku nie powinno być wewnątrz analizy *Biblia curtata*. Rozumiem tok myślowy – analiza – rozpoznanie zmian gatunkowych – kontekst historyczno-genologiczny. Ale w wersji książkowej dysertacji, gdy wnioski są już znane, warto część genologiczną rozbudować i wyodrębnić, może jako trzeci z rozdziałów wstępnych przedstawiających tło (komentarz biblijny – życie Comestora – gatunki).

4.8 Redaktorem tomu 3 serii *Apokryfy Nowego Testamentu* jest ks. Marek Starowieyski, nie wskazany w przypisie 11. na s. 23 i w bibliografii Włodzimierz Appel (ten jest jedynie jednym z 14 współpracowników).

5. Uwagi redakcyjne i językowe

Odnoszę wrażenie, że zabrakło trochę czasu na porządną korektę i powtórna lekturę całości rozprawy. Świadczy o tym kształt językowy i redakcyjny pracy, które są jej słabą stroną. Znalazłam liczne błędy interpunkcyjne, literówki, a nawet błędy ortograficzne:

- a) niektóre treści są niezręcznie wyrażone (przykłady: s. 7 „Nie przeciął więzów z Troyes”, s. 49 „We wszystkich wersjach charakteryzowała się wykorzystaniem cytatów z komentatorów poczynawszy od ojców Kościoła, a skończywszy na autorach współczesnych autorom i zawierając oczywiście interpretacje samych autorów”; s. 83 „Lista zawiera 16 rękopisów zawierających 17 wykorzystanych tekstów”), błędne powtórzenia (np. s. 49 „stworzyli glossy odpowiednio do: Ewangelii św. Mateusza, Jana i, być może, Łukasza oraz do większości ksiąg Starego Testamentu i Ewangelii św. Łukasza”);
- b) błędy składniowe: zdarza się błędna rekcja (np. s. 74 „Niestety dzisiaj na przeszkodzie dokładnego zapoznania się z treścią stoi brak edycji krytycznej” – winno być „na przeszkodzie dokładnemu zapoznaniu...”), błędny dobór przydawek (s. 181 „nie jest dosłownym cytatem z *Historii szkolnej* tylko jego adaptacją” zam. „jej adaptacją”) lub niezręczny szyk zdania (s. 238 „Miriam, żona Aarona, za karę buntu przeciw Mojżeszowi obojga małżonków zapada na trąd, następnie zostaje oczyszczona po 7 dniach”);
- c) zdarzają się skróty myślowe, które skutkują błędami składniowymi (np. s. 25: „Współcześnie nie jest znany żaden starożytny tekst o zasadach konstruowania wstępów do lektury i odtwarzane są na podstawie zachowanych wstępów”);
- d) liczne są błędy interpunkcyjne – naliczyłam około 50. (szczególnie często widać problem z niezamykaniem zdania podrzędnego wtrąconego przecinkiem – np. s. 21, 29, 40, 49, 87, 92; nieoddzielanie przecinkiem zdań podrzędnie złożonych i konstrukcji imiesłowowych – np. s. 17, 22, 31, 80, 142, 147);
- e) liczne są literówki (przykładowo: s. 8 „wywarł” zam. „wywarło”; dwukrotnie „głos” zam. „glos”, „zwiera” zam. „zawiera”; s. 39 „który” zam. „którzy”, s. 60 „wydał jest” zam. „wydał je”, s. 61 „*evangelica*” zam. „*evangelica*”, s. 188 „kompenencji” zam. „kompetencji”, s. 258 „Iraelitów zam. „Izraelitów” itp.);

- f) dwukrotnie zapisano czasownik *złorzeczyć* z błędem ortograficznym (s. 157 i 238);
- g) niekonsekwentne zapisywanie tytułów (kursywą lub pismem prostym, zob. np. s. 22-23) lub nazw wydarzeń zbawczych (zmartwychwstanie – Wniebowstąpienie, s. 22);
- h) błędy redakcyjne – oddzielanie spacją znaku przypisu od wyrazu, któremu towarzyszy; błędnie oznaczone poziomy spisu treści w wypadku rozdziałów III1 i II2 i dalszych).

6. Wnioski końcowe

Powyższe sugestie zmian i zarzuty natury językowo-redakcyjnej należy traktować jako uzupełnienie bardzo dobrych analiz i syntez. Praca mgr Agnieszki Fabiańskiej jest oryginalna i stanie się pozycją obowiązkową osób badających recepcję Piotra Comestora. Świadczy o dużych umiejętnościach Autorki, zarówno w zakresie prowadzenia kwerend i prac bibliologicznych, jak i analiz literaturoznawczych czy genologicznych.

Podsumowując, rozprawa doktorska mgr Agnieszki Fabiańskiej pt. *Od komentarza sensu literalnego Biblii do historii biblijnej. „Historia scholastica” Piotra Comestora a „Biblia Curtata”*, napisana pod opieką dr hab. Jacka Soszyńskiego, prof. PAN, spełnia wszelkie wymogi stawiane przez ustawodawcę pracom doktorskim, w związku z czym wnoszę o dopuszczenie Autorki do dalszych etapów procedury doktorskiej.

Dorota Rojszczak-Robińska